

Ուրուագիծ Զէյթունի Պատմութեան^(*)

ԱՐԱՄ ԾՕՐՎՕՂԼԵԱՆ

*ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՆՈՒՆՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝
ԸՍՏ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒՆ*

1862 թ.ին, Աղիզ Փաշայի պատերազմէն վերջն է որ Զէյթուն ուշադրութիւն դրաւեց: Իսկ 1895 թ.ի պատերազմին, զէյթունցիներու փառաւոր յաղթանակը ողջ հայութեան կողմէ անչափ ոգեւորութեամբ դիմաւորուեցաւ: Նոյն խանդավառութեամբ է որ, երբ 1896 թ.ի Յունուարին Աղասի արտասահման անցաւ, Նուպար Փաշան զայն Փարիզ հրաւիրեց, հովանաւորութեանը տակ առաւ եւ անոր պատուիրեց զրել Զէյթունի պատմութիւնը:

(*) Այս յօդուածին հեղինակը, Արամ Ծօրվօղլեան, բնիկ գէյթունցի, որ իր մանկութիւնն ու պատմութիւնը անցուցած է հայրենի քաղաքին մէջ, եւ ընտանեկան պարագաներու բերուելով նաեւ մօտէն ծանօթացած է Զէյթունի զեկաւար շրջանակի առօրեային, հասարակական կեանքին մէջ տիրող փոխադարձութիւններուն, ամբողջ կեանք մը մուրթած է հետեւելով Զէյթունի պատմագրութեան արձանագրած գարգացումին եւ անոր առնչուած հարցերուն: Հեղինակը, վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին աւելի քան երեսուն յօդուած ստորագրած է սփիւռքահայ մասուրի կեանքում մէջ, գլխաւորաբար անդրադառնալով Զէյթունի պատմագրութեան արձարձած հարցերուն, եւ իր բնիկ քաղաքին վերջին անցուդարձերուն, Ա. Ս. Ս., Արշակ, Ա. Ս. Վահանեց, Ա. Շ., Արամ Ս. Ծօրվօղլեան ստորագրութիւններով: Ակամատեսի ծանօթութեամբ եւ վկայութիւններով հարուստ է հեղինակին այս յօդուածը, վստահօրէն պիտի մպաստէ աւելի մօտէն ծանօթանալու Զէյթունի պատմագրութեան հարցերուն, բայց մամուլով՝ անոր սեղագրութեան ու հասարակական կեանքին:

Զէյթունի մասին ցարդ հրատարակուած ուսումնասիրութեանց համար տես այս յօդուածի վերջաւորութիւնը:

ԽՄԲ.

Աղասի եւ ընկերները 1895 թ.ի Սեպտեմբերի վերջերը եկած էին Ձէյթուն, երբ դէպքերը սկսած եւ կառավարութեան հետ յարաբերութիւնները խիստ լարուած էին: Պատերազմէն ետք, 1896 թ.ի Յունուարին, օտար հիւպատոսներու երաշխաւորութեամբ անոնք անցան արտասահման: Այդքան կարճ ժամանակի ընթացքին, պատերազմական գործողութեանց թոհուրոհին, ձիւն-ձմրան, տիւ ու դիշեր, ամէն տեսակ զէնքերու մղձաւանջային որոտումներուն տակ, մարդ ի՞նչպէս կրնար պատմութիւն գրելու մասին մտածել, երբ պատերազմին ելքն ալ յայտնի չէր: Աղասին՝ օտարական, որոշ օթեւան մըն ալ չունէր: Աւելին, երբ նկատի առնուի, պատերազմական գործողութեանց մէջ իր սնամիտ յաւակնոտութիւնը, յստակ կ'ըլլայ թէ, Փաշայէն պատուէր ստանալէն ետք իր ծանօթութիւնները դուրսէն քաղած է: Այս մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն կատարած է:

Մնացական Սէմէրճեան Ձէյթունցի է: 1862 թ.ի պատերազմին Ձէյթուն եղած է: Անկէ ետք որպէս ուսուցիչ մօտակայ դիւզերու մէջ պաշտօնավարած է: Բարդողիմէոս Մ. Վրդ. իր գիրքին մէջ կ'ըսէ թէ 1897 թ.ին իրեն հետ Մ. Սէմէրճեան ալ կը գտնուէր Եդիպոս: Զրոյցի մ'ատեն, Սէմէրճեան ըսած է որ «Ձէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն» գիրքին ձեռագիրները պատրաստ են, բայց տպել տալու միջոցները կը պակսին: Վարդապետին թելադրութեամբ, Սէմէրճեան դիմած է Խրիմեան Հայրիկին: Հայրիկին օժանդակութեամբ Ա. հատորը տպուած է Վիեննա, 1900 թ.ին:

1897 թ.ին տպուած է նաեւ Gli Armeni E Zeitoun, Անթուրիոյ Լաթինոյի, Ձէյթուն հաշտութեան համար եկող իտալական հիւպատոսին դիրքը՝ իտալերէն: «Ձէյթունի Պատմագիրք»ին հեղինակներէն, Արիս Ահարոնեան կ'ըսէ թէ՝ հայրը եղած է իտալական հիւպատոսին տեղեկութիւններ հայթայթողը: Նայած հօրը, Յովհաննէս Ահարոնեանի տարիքին եւ դիրքին, հաւանական չէ այս վկայութիւնը: Հիւպատոսը շատ ծեր, կարճ ժամանակ մնաց Ձէյթուն եւ հաղիւ կրցաւ մասնակցիլ հաշտութեան բանակցութիւններուն: Տեղին է շեշտել, թէ անիկա շատ խոր կերպով տպաւորուած էր Ձէյթունի հերոսութենէն:

Ուրեմն 1897 թ.ին, Աղասին եւ հիւպատոսին գիրքերը տըպուած ատեն, Սէմէրճեանին ալ ձեռագիրները պատրաստ եղած են: Ասկից կը պարզուի որ երկուքին ալ սկզբնաղբիւրը, աւանդական, բերանացի պատմութիւնը եղած է: Այս երկուքն ալ Ձէյթունի հիմնադրութեան համար նոյն տեսակէտն ունին եւ զայն կը կապեն Ձէյթունի բերդին:

Անուան շուրջ, Աղասին կը կարծէ թէ, Ձէյթունի շրջակայքը ձիթենիի շատ ծառեր գտնուելուն, Ձէյթուն անունը աստից յառաջ

եկած է: Olive, ձիթենի, աղաւաղուելով եղած է Ուլնիա: Olive, Ուլնիա չի կրնար ըլլալ: Ուլնիա եւ Ձէյթուն իրարմէ տարբեր եւ հեռու քաղաքներ են: Ուլնիան, Ֆոնուզն է, որ հին մատենադրութեան մէջն ալ, նախքան խաչակիրներուն դաւը, յաճախ կը յիշուի: Սէմէրճեան իրաւամբ կը հակառակի այս տեսակէտին, եւ արդարօրէն կը պնդէ, թէ Ձէյթունի շուրջ ոեւէ ատեն ձիթենիներ չեն եղած: Ձէյթունի ցուրտ կլիման ձիթենիի համար խիստ անյարմար էր: Ըստ Սէմէրճեանի, Ձէյթուն անունը, Ձէյթունի բերդատէրերէն Սէթին անունով, Սէթին երթանք, Սէթին, Ձէթուն, Ձէյթուն եղած է: Այս բացատրութիւնն ալ կամայական է եւ գիտական չէ:

Այս երկուքէն ետք, հետագայ բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ, մէկուն կամ միւսին տեսակէտները կրկնուած են:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՒԵԼԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Փոխանակ կարծեցեալ բերդի մը, իշխանի մը կամ ձորի մը անունով ստուգարանելու Ձէյթունի հիմնադրութիւնն ու անուան ծագումը, պէտք է աւելի հիմնական, գիտական եւ պատմական տուեալները նկատի առնել: Ասոնցմէ կարելի է քննել հետեւեալները: 1.— Կիւոետինի բերդը. 2.— Պեոխ լեռան երկաթի հանքերը. 3.— Քաղաքին՝ Գեղ, դարերէ ի վեր հոսող բարբառը՝ գեղացիներէն. 4.— Գեղին (Ձէյթուն) շինութեան յառաջընթացը. 5.— Հասարակական կեանքին կառոյցը:

ԿԻՒՌԵՏԻՆԻ ԲԵՐԴԸ

Գեղացիք (ղէյթունցիք) զայն Կիւոետինո Գալէ կը կոչեն: Թիւրքերը՝ Կիւրետին Գալասը, արարները՝ Փարսիքէ: Կիլիկեան մատենադրութեան մէջ յաճախ յիշուած է Բարձր բերդն կամ դըղեակն Բարձր: Հայ բանասէրներ զայն շփոթած են Արեւմտեան լեռնային Կիլիկիոյ Լամբրոնի մօտ գտնուող Բարձրաբերդին հետ:

Կիւոետինի բերդը կը գտնուի, Կիլիկեան իշխանութեան օրով կարեւորութեամբ շեշտուած Արեգէն գաւառակին մէջ: Բերդէն չորսսական ժամ հեռու, դէպի արեւելք կը գտնուի Ձէյթունը, դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Ուլնիան (Ֆոնուզ), դէպի հարաւ արեւմուտք՝ Այգեկակը (Եջնիճէ Գալէ):

Կիւոետինի բերդին արեւելեան կողմը, ճիշդ դէմը կը գտնուի աւելի բարձր Այի Գայան – Կիլիկեան մատենադրութեան մէջ յիշուած Ժայռն Բարձրը, միազանգուած հսկայ ժայռալեռը: Այս երկուքին մէջտեղէն կը հոսի Ձէյթունի գետակն, որուն նախապէս Անիձորի եւ Անսուլպի ջուրերը խառնուած են: Հոս գետը բերդին ա-

նունով կը կոչուի Կիւռետինի դետ: Գետին ձախ կողմը, Կիւռետինի բերդը, ուղղաձիգ միակտոր 4-500 մեթր բարձրութեամբ ժայռապատ մըն է: Աջ կողմը, Ժայռն Բարձր, մեղմ զառիվերով ժայռասար մըն է: Ժայռն Բարձրի կողէն, գետեզերքէն 250-300 մեթր բարձրէն կ'անցնի Մարաշէն-Ձէյթուն վարի շամբան: Այս ճամբան, մերկ ժայռին վրայ, շատ վտանգաւոր է: Պզտիկ անուշադրութեամբ սայթաքում մը, մինչեւ գետը դլորուելու կամ ժայռերու վրայ ջախջախուելու պատճառ կ'ըլլայ: Հոս գետը շատ խորունկ է. շուրջ յստակ եւ այնքան հանդարտ որ գետին ինչ ուղղութեամբ հոսիլը յայտնի չ'ըլլար: Գետեզերքը՝ կիրճին լայնքը 5-10 մեթր է. աւելի վեր, ճամբուն անցած տեղը, 60-100 մեթր: Կիրճին երկարութիւնը՝ 40-50 վայրկեան, իսկ նեղ, դժուարագոյն մասը՝ 15-20 վայրկեան կը տեւէ: Այս մասը ամէն կարգի ուղեւորներ, նոյն իսկ կանաչք եւ հեծելազօրք, հետիոտն կ'անցնին: Ժայռն Բարձրին կատարը աւելի բարձր, անմատչելի է:

Կիւռետինի բերդին մուտքը հիւսիս արեւմտեան կողմէ, Ղուրայի մօտէն է: Յից զառիվերերէ, ոլորապտոյտ, ժայռոտ եւ խիտ մացառուտ անտառին մէջէն նեղ արահետներէ բարձրանալով կարելի է հասնիլ մուտքին: Օտար մը, կամ այդ թնճկոտ անցքերուն անծանօթ մը, անկարելի է որ դտնէ անցքերը: Ղուրայէն դէպի արեւմուտք եւ հարաւ, բերդին փէշերուն, հսկայ ժայռերու արանքին կան մեծ ու պզտիկ տասնեակ քարայրներ, շատերուն խորքը անծանօթ: Այս կողմերէն ալ դէպի բերդին կատարը շրջանակի ժայռապատ մըն է, որմէ մողէզները հագիւ սողալով կրնան վեր բարձրանալ: Բերդին կատարը շատ ընդարձակ է: Կարծես ձեռակերտ շինուած պարիսպ մ'ըլլար, շուրջ բոլորը 5-10 մեթր ժայռապատ, որուն ճեղքուածքներէն կարելի է դուրսի անցուղարձեքը դիտել: Գետինը տարիակ սալաքարերով ծածկուած է: Արեւմուտքէն դէպի արեւելք կը հոսի զուլալ ջուրով մեծ առու մը, որ ամառն ալ չի ցամաքի: Առուին եզերքը կան ուռիի եւ սօսիի ծառեր, մնացեալ մասը մացառներով ծածկուած է: Տեղ-տեղ կան հսկայ քարեր: Առուակին ակին կան շինութեանց աւերակներ, կիսաքանդ հաստ որմեր: Այս բերդին վրայ հազարաւոր ընտանիքներ կրնան պատուարուիլ: Բերդին կատարը սկաւառակաձեւ է եւ տրամագիծը 40-50 վայրկեան, շուրջ բոլորը պարսպանման ժայռերուն ստորոտը կարելի է ապաստանիլ, անձրեւէն, արեւէն պաշտպանուելու համար: Եթէ որոշ պաշար ունենան, ոչ թէ հին, այլ արդիական ամենէն զօրաւոր զէնքերուն համար վայրը կը մնայ անմատչելի:

Կիւռետինի բերդը բարձրէն կ'իշխէ շրջապատին վրայ: Ամենէն մօտ աւելի բարձր լեռը, Շէմպէքն է, ճիշդ արեւելքը, մօտ մէկ

ու կէս ժամ հետու: Ծուրջ բոլորը կան բլուրներ, որոնց կողերուն եւ ձորակներուն մէջ կը մշակուին ամէն տեսակ արմատիք, ծխախոտ, բամպակ եւ պտուղներ: Նոյնպէս կը խնամուին կաթնառու եւ մսացու կենդանիներ: Հոչակաւոր են կովերը: Տեղական պէտքէն աւելին կը վաճառուի Զէյթունի շուկան, մաս մըն ալ Մարաշ: Ծէմպէքի արեւմտեան ստորոտէն մինչեւ կատարը, դանդուռ մագերու նման կոհակ առ կոհակ բլուրներու լայն ծալքերուն փոռած այգիներուն մէջ տասնեակ տեսակ ընտիր խաղողներ կը մշակուին: Ծէմպէքի կատարին մօտ է Խեպի գիւղը, թրքերէն «Ֆէնկ», հաւանաբար՝ «Լանք»ի աղաւաղումը, ուր կան հին շինութեանց աւերակներ: Ասիկա Արեղէնի ամենէն մեծ գիւղն է: Կիւտեսիի շուրջ բոլորը, Արեղէնու ընդհանուր անունին տակ կան շատ մը գիւղեր, Անդրէասենք, Մալենք, Ալապողանենք, Գալստենք, Պեհիսիլենք, Գարամանուկենք, 15-50 տուն մեծութեամբ: Կան 3-5 տնուոր շէներ, ազարակներ: Արդէն ամբողջ Արեղէնը, ինքնին ընդարձակ ազարակ մըն է, ուր խոպան ափ մը տարածութեամբ հող չկայ:

Կիւտեսիի բերդէն մինչեւ մէկուկէս օր հետու, դէպի արեւելք, հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ, հեռաւոր հորիզոնին վրայ կը տեսնուին Պեռիտի, Պերջնկայի, Սանդոսի, Ընկուզակի, Ախրը տաղի, Եալչանի, Այգեկակի, Ուլնիոյ, Աւադկալի, Սօլադ Տէտէյի բարձր կատարներն ու բերդին նայող կողերը: Այս բարձր կատարներով շրջանակուած ընդարձակ աւազանին ճիշդ մէջտեղը պորտի պէս բարձրացած բերդը անզուգական տիրակալան մըն է: Լեռնականներու սրտես, արծուային աչքերէն չի խուսափիր ոչ մէկ շարժում:

Կարծեմ Կիւտեսիի բերդին ամենէն խորհրդաւոր ու զարմանահարաշ բանը՝ դադտնի դուռն է: Դուրայի կողմի մուտքին ճիշդ հանդիպակաց կողմը, պարսպանման ժայռերու ծերպերուն մէջէն բացուած շատ նեղ անցք մը կայ: Անկից մարդ մէջըը երկուքի ծալած, քովնտի կրնայ անցնիլ: Այս ճեղքուածք-դռնէն շատ զգուշութեամբ կարելի է անցնիլ: Այս դրան սեմէն վար ձիւ խորխորատ մըն է, մինչեւ գետեղբեր: Սեմին ճիշդ դէմը, 50-60 սմ. բացուածքէն միւս կողմ ցից զառիվար մը կայ: Սեմէն արագ ու ճկուն ոստումով ցատկելէ ետք, ոտքը հազիւ գետին դպած, արագ եւ հաւասարակշռութիւնը պահելով պէտք է ցից զառիվարը իջնել: Պդտիկ սխալ մը պատճառ կրնայ ըլլալ յատակը՝ գետին մէջ խեղդուելու կամ թաւալվոր ջարդուփշուր ըլլալու:

Ռուբինեանք գիտցած են պաշտպանողական-նազմական բացառիկ արժէքը այս բնական բերդին: Անկասկած անոնցմէ առաջ ուրիշներ, գոցէ անյիշատակ դարերէ ի վեր այդ արգաւանդ դա-

ւառակին մէջ ապրող ժողովուրդներ, ինչպէս նաեւ Հեթացիք ու Հայասացիք օգտուած են այս բերդին եւ շրջակայքին բոլոր առաւելութիւններէն:

ՊԵՌԻՏ ԼԵՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Համաշխարհային մշակոյթի պատմութենէն դիտենք որ երկաթը առաջին անգամ յայտնուեցաւ Ալեքսանտրէթի Մոցին յետնաշխարհին – Hinter land – խորերը, Հեթացիք երկաթի շնորհիւ ընդարձակեցին իրենց կայսրութիւնը: Անոնք ամէն կողմ, մինչեւ Եգիպտոս երկաթ կ'արտածէին: Յոյները երկաթը հայկական–արմենական մետաղ կը կոչէին: Հեթացիք եւ յոյներ երկաթի հանքերուն վայրը չեն յիշած: Անառարկելի իրողութիւն է որ գեղացիք զէյթունցիք դարեր շարունակ բանեցուցած են Պեռիտ լեռան երկաթի հանքերը: Միջին դարուն սկիզբը, նախքան շուետական երկաթին Թուրքիա մուտքը, գեղացի կարաւաններ, այդ ընտիր երկաթը կը փոխադրէին Օսմ. կայսրութեան բոլոր կողմերը, մինչեւ Հայէս, Դամասկոս, Պաղտատ, Կարին, Կեսարիա: Մեր օրերուն ալ քաղաքին մէջ գործածուած երկաթն ու պողպատը տեղական էր: Շրջակայ քաղաքներուն մէջ, մինչեւ Հայէս, շատ յարգի էին գեղացի վարպետ դարբիններուն շինած գործիքները:

Պեռիտ սահմանակից էր Հեթացուց եւ Հայասայի երկիրներուն, գուցէ մերթ ընդ մերթ մէկին կամ միւսին ենթարկուած: Պեռիտի երկաթի հանքերուն խորութիւնն ու տարածութիւնը, կը վերջայեան թէ անիկա անյիշատակ դարերէ ի վեր շահագործուած է: Հին սեպագիր արձանագրութեանց, հայկական կամ օտար մատենագրութեանց մէջ ցարդ Պեռիտի երկաթին մասին որեւէ յիշատակութեան չգոյութիւնը, թէպէտեւ անըմբռնելի, երբեք չի ժխտեր այդ հանքերուն գոյութիւնը եւ գեղացիներու կողմէ անոնց շահագործուած ըլլալու իրականութիւնը:

ՁԷԹՈՒՆՅԻՆԵՐՈՒ՝ ԳԵՂԱՑԻՆԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒՆ, ԳԵՂԱՑԵՐԻՆԸ

Մեր մէջ ամենէն հմուտ ճանչցուած բարբառագէտը, անկասկած Հրաչեայ Աճառեանն է: Ուրիշներու կարգին, Ձէյթունի բարբառին մասին ալ գրած է ան: Աճառեան ըստ իր յուշերուն, Կեդրոնական Վարժարանի ուսանողութեան շրջանին, զէյթունցի ուսանող Յարութիւն Չաղբրեանէն քաղած է իր ծանօթութիւնները: Աճառեանին լեզուադիտութեան եւ տաղանդին մասին ոչ մէկ կասկած: Բայց հնարաւոր է արդեօք ուսանողի մը խօսած լեզուէն, բարբառի մը մասին լրիւ դադափար կազմելը, մանաւանդ՝ Աճառեան ալ

ուսանող, լեզուադիտութեան մէջ դեռ չէր մասնագիտացած: Լաւագոյն պարագային, տեսական ընդհանուր գաղափար մը կրնար կազմել: Տաղանդաւոր լեզուաբանը լոկ այդ ըրած է:

Ասկէ զատ գեղացերէնի մասին գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւն չէ եղած: Ամերիկացի միսիոնարներու Սուրբ Գրոց ընկերութիւնը (Bible House), Սբ. Գիրքէն մաս մը Ձէյթունի լեզուով հրատարակած է: Ատիկա շատ խորթ է: Ձէյթունի մասին գրուած գիրքերուն մէջ, քերականական հակիրճ ծանօթութիւններ, առականերէն, առածներէն, օրհնութիւններէն, անէծքներէն բառամթերքի նմոյշներ եւ կարճ պատմուածքներ յիշուած են: Ասոնց ոչ մէկը բաւարար ու հարազատ է: Որովհետեւ գեղացերէնը կարելի չէ գրել նոյնիսկ այնքան հարուստ հայերէն այբուբէնով, քանի որ,

ա. Գեղացերէնի մէջ հայերէն ձայնաւորները տարբեր երանգաւորումով կը հնչուին, կան նաեւ բաղադրեալ ձայնաւորներ՝ ըա, աք, իք, եք եւլն.:

բ. Գեղացերէնի մէջ յ չկայ,

գ. Բոլոր ք-երը յ կը հնչուին (ասիկա կարեւոր երեւոյթ մըն է եւ կը կարօտի լուրջ ուսումնասիրութեան),

դ. Հայերէնի բոլոր ո-երը զօրաւոր կերպով կը հնչուին, նոյնիսկ խոնարհումի ատեն կը պահեն իրենց ինքնութիւնը: Աշխարհաբար՝ դուռ-դրամ, լեռ-լեռամ, ձմեռ-ձմրամ. գեղացերէն՝ դոռ-դոռոն, լեռ-լեռոն, ձմեռ-ձմռոն,

ե. Գեղացերէնի մէջ կիսալանկ չկայ. մկրատ, մոկյոտ, Մկըրտիչ-Մըակէրտիչ, քնամալ-քնամալ, լսել-լըսելի,

զ. Հայերէնի մէջ բաց է չկայ (թրքերէն՝ էֆմէֆ, անգլերէն՝ մէմ): Գեղացերէնի մէջ բաց է-ի եւ գոցի զանազանութիւնը յստակ է: Բաց է-ով կը հնչուին մայր-մէյ, գայլ-գէլ եւլն.:

է. Խոնարհումի մէջ գեղացերէն ներկան եւ ապառնին երկու ձեւ ունին. աշխարհաբար՝ կու գամ, գեղացերէն՝ 1) կու գօմ, 2) կօ գօմ (գործողութեան վրայ), ինչպէս անգլերէնի մէջ՝ 1) I come, 2) I am coming, եւ թրքերէնի մէջ՝ կէլիքիմ, 2) կէլիյարում: Երկրորդ ձեւին համար պոլսահայերը կոք (կու գամ կոր) ձեւը փորձեցին, ինչ որ կը նշանակէ թէ անհրաժեշտութիւնը զգացուած էր: Աշխարհաբար ապառնի՝ պիտի գամ, գեղացերէն՝ 1) պի գօմ, 2) պիտի գօմ: Պի գօմ՝ կամայական ձեւ է, գուցէ չգայ ալ, բայց պիտի գօմ, բացարձակ, ինչ ալ ըլլայ պիտի գամ կը նշանակէ:

բ. Բարդ բառերու կազմութեան պարագային, յաճախ շարկապ գիրը կը կորսուի. աշխարհաբար՝ քարէ պատ, գարնամ ակ, յա-

նութի քար, գեղացերէն՝ քայտ, գայնոկ, խամք գոյ (դանակ, ուրազ, եւ այլ սրածայր գործիքներ սրելու համար) :

Գեղացերէնի առողանութիւնը շատ յստակ է : Բոլոր բաղաձայները, մանաւանդ նմանաձայները շատ յստակ կը հնչուին ու կը զանազանուին : Շարահիւսութիւնն ալ աշխարհաբարէն եւ դրաբարէն կը տարբերի :

Գեղացերէն կը խօսին Կիւտեանի բերդին շուրջ բոլոր գիւղացիք՝ արեգէնցիք, աւաղակցիք, խեպիցիք, Ջերմուկի դաշտի, և Սբ. Փրկիչ վանքի գիւղացիք եւ գեղացիք (գէյթունցիք) : Գեղացերէնի հարազատութեան առաջին պայմանը, «բ» գիրը «յ» հնչելն է : Ուշիմա-Ֆոնոլոգ եւ շրջակայից բարբառը գեղացերէնէն տարբեր է : Անոնք «բ»երը ճիշդ «բ» կը հնչեն : Անշուշտ գեղացերէնի «բ»ի պարզան պատահական երեւոյթ մը չէ : Ինչ ալ եղած ըլլայ ասոր պատճառը, իրականութիւնը այն է, որ գեղացերէն խօսող ժողովուրդը, դարերէ ի վեր գոյութիւնը շարունակած է :

ԳԵՂԸ (ՁԵՅԹՈՒՆ)

Ձէյթունցիք եւ շրջակայ հայ գիւղացիք, Ձէյթունը մինչեւ այսօր ալ Գեղ կը կոչեն : Մինչ այլ գիւղեր, նոյն իսկ 5-10 տուն շէններն ու աւանները իրենց ուրոյն անուններով կը կոչուին : Ասկից կը հետեւցուի թէ, գեղացիք մօտիկ քաղաքի մը կապակցութեամբ Գեղ (գիւղ) անուանած են : Ակնարկուած քաղաքը, Ձէյթունէն 12 ժամ հիւսիսը՝ Ալպիսթանը, կամ նոյն հեռաւորութեամբ հարաւը՝ Մարաշը չի կրնար ըլլալ : Այդ քաղաքը աւելի մօտ ըլլալու էր Գեղին : Ձէյթունէն 40-50 վայրկեան հեռու, հարաւային կողմը, Ջերմուկի տաք աւազանէն քիչ վար Շիյէնօկ կոչուած աւերակները կան : Այդ ըլլալու է ակնարկուած քաղաքը : Ըստ աւանդութեան, Բարթողիմէոս առաքեալը այդ քաղաքը հանդիպած եւ քրիստոնէութիւն քարոզած է : Բնակիչներէն հալածուելով, քաղաքին վերը գտնուող աղբիւրին քովի ծառերուն մէջ ապաստանած է : Յաջորդ օր քաղաքին բնակիչները բորոտութենէ վարակուած են : Քաղաքացիներ, այս աղէտը պատիժ նկատելով, առաքեալը կը փնտռեն ու իր թաքստոցին մէջ կը գտնեն : Եղելութիւնը կը պատմեն, մեղայի կու գան ու կը խնդրեն որ դարման մը գտնէ : Սուրբը բորոտները աղբիւրին քով կը հրաւիրէ : Անոնք կը լուացուին ու կը բուժուին : Այս տեսնելով, բոլորը քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին : Առաքեալը աղբիւրին ջուրով կը մկրտէ զանոնք : Աղբիւրը Ս. Փրկիչ կ'անուանեն, վրան ալ եկեղեցի կը շէնեն :

Ձէյթունցիք կրօնական ակնածանք ունէին Ս. Փրկիչին հանդէսը: Տարուան բոլոր եղանակներուն ուխտի կ'երթային մուրազատուր այս վանքին: Հիւանդներ սառն ջուրին մէջ լողնալով կը բուժուէին: 1895 թ. ի պատերազմին թուրքեր քանդեցին Ս. Փրկիչը: Հինէն ի վեր, զէյթունցիք Ս. Փրկիչը ամենազօր կը նկատէին, եւ յանուն Ս. Փրկիչի, կը նետուէին վտանգաւոր կռիւներու մէջ: Տեղին է յիշել, թէ Մարաշի հիւսիսային կողմն ալ, բարձր բլուրի մը վրայ կար քարայր ճղնարան մը: Մարաշցիներ զայն դարձարագօլ կը կոչէին: Բանասէրներ կը պնդեն, թէ Թադէոս Առաքեալի անուան աղաւղովն է այդ: Ըստ աւանդութեան, Թադէոս Առաքեալ քրիստոնէութիւնը քարոզելով Մարաշ ալ հանդիպած եւ այդ ճղնարանին մէջ բնակած է: Այս զոյգ աւանդութիւններէն կարելի է եզրակացնել, որ քրիստոնէութեան առաջին դարուն այդ շրջաններուն մէջ հայեր յտնուած են:

Ջերմուկի մօտ գտնուող աւերակները, դեղացիք Շիյէճօկ կ'անուանէին: Գիտական չէ ոմանց այն կարծիքը, թէ Շիյէճօկ՝ թուրքերէն «Շէհիրճիք» (պղտիկ քաղաք) աղաւաղումն է: Ոմանք ալ հին մատենադրութեանց մէջ յիշուած Անէ, Կոստանդնայ քաղաք, Յուլիապոլիս վայրը չկարենալով ստուգել, կ'ենթադրեն թէ Շիյէճօկն ըլլալու է այդ անուամբ կոչուած քաղաքը: Յամենայն դէպս, սա որոշ է, որ Շիյէճօկի տեղ նախապէս քաղաք մը գտնուած է, եւ դեղացիք այդ քաղաքին կապուածութեամբ Ձէյթունը Գեղ կոչած են: Նոյնպէս պէտք է ընդունիլ, որ հին քաղաքաշինութեան կամ գիւղաշինութեան տուեալները նկատի առնելով, շրջանին մէջ Շիյէճօկէն յարմար վայր մը չկայ: Ջերմուկի տաք ջուրերը Ս. Փրկիչին առատ ու զուլալ ջուրը, տեղւոյն ընդարձակութիւնը այս կը փաստեն:

ՀԱՍՍՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԿԱՌՈՅՑԸ

Հասարակական-կառավարական ծանօթ ձեւերէն՝ - նահապետական, աւատապետական, նախարարական, միապետական, սահմանադրական, ռամկապետական, իշխանապետական, դաշնակցային - բոլորովին սարբեր էր: Անոր նմանին չենք հանդիպիր, ո՛չ մեր, ո՛չ ալ ուրիշ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ: Ասոր համար ալ արժանի է մասնաւոր կարեւորութեան եւ ուշադիր քննութեան: Մինչեւ 1862 թ.ը, Ձէյթուն բացարձակապէս օտար տիրապետութեան չէ ենթարկուած: Ձէյթունը կառավարած են չորս թաղերու չորս իշխանները: Թաղերն ալ իշխաններու տոհմային անունով յիշուած են: Եղուպեան, Շօրվօղլեան, երկուքը միասին առած, Վարի-Թաղ, Սուրէնեան, Նորաշխարհեան, այս երկուքն ալ Վերի թաղ:

Իշխանը թոշակաւոր պաշտօնեայ կամ սպասաւոր չէր ունենար: Իր զաւակներէն մեծերը, կամ դերդաստանին երիտասարդներէն մէկ քանին, միշտ ներկայ եւ պատրաստ կ'ըլլային որեւէ պատուէր կատարելու համար: Թաղին համեստ ընտանիքներէն կիներ եւ աղամարդիկ կը կատարէին իշխանին տնային գործերը: Ասոնց ալ թոշակ չէր վճարուէր: Իշխանը կը հոգար նմաններուն տարեկան պարէնն ու այլ կարիքները: Բոլոր թաղեցիները պարտականութիւն եւ պատիւ կը համարէին իշխանին ծառայելը: Առաջինը՝ իշխանին դերդաստանը, ապա՝ թաղին միւս երեւելիները, իշխանին ցուցմունքներուն վրայ, կ'օժանդակէին թաղեցիներէն պէտք ունեցողներուն, այնպիսի կերպերով, որ չվիրաւորուի անոնց արժանապատուութիւնը: Թաղեցիներ, իրենց ամէն կարգի բերքերէն իշխանին տունը նուէր-արմաղան զրկելը մեծ պատիւ կը համարէին: Ասոնց ալ յաւելեալ մասը կը բաժնուէր թաղեցի չքաւորներուն եւ ծառայողներուն: Ասոր համար թաղեցիական կապը շատ զօրաւոր էր:

Իշխաններէն ոչ մէկը, թաղեցիներէն կամ գիւղացիներէն ոչ մէկ տեսակի աուրք կը դանձէր: Ոչ մէկ իշխան, միւս թաղերուն քերթներէն գործերուն կը միջամտէր: Արտաքին յարաբերութեանց մէջն ալ, նոյնիսկ դրացի թուրք գիւղացիներու եւ աւատապետներուն հետ, իշխանը ուղած ձեւով կը վարուէր: Շրջանի թուրք ցեղապետերը, ի շահ իշխանին բարեկամութեան, ամէն տեսակ ընտիր եւ առաս նուէրներով կ'ողողէին իշխանին տունը: Շատ կարեւոր հարցերու, գլխաւորը՝ պատերազմի պարագային, չորս իշխանները խորհրդակցաբար որոշումներ կ'առնէին:

Անակնկալ որեւէ դէպքի պարագային, եթէ որեւէ զէյթունցի թուրքերուն կողմէ յարձակումի ենթարկուէր, նոյն կամ ուրիշ թաղեցիներ օգնութեան կը փութային, շատ անգամ ալ աւելիով կը հատուցանէին, վրէժ լուծելով նախայարձակէն:

Ձէյթունի պատմութեան ամենէն հիանալի երեւոյթը այն է, թէ՛ ոչ մէկ իշխան որեւէ ատեն, սեփական շահուն կամ փառասիրութեան համար զոհած է ընդհանուրին, զէյթունցի ժողովուրդին շահը: Թուրքը, շատ տեղեր, խորամանկութեամբ, խաբեբայութեամբ եւ շուայլ խոստումներով, արիւնակից ցեղերու միջեւ իսկ երկպառակութիւն ձգած, բաժան բաժան ըրած եւ տիրած է անոնց վրայ: Թուրքը, քանի քանի անգամներ նոյնը փորձած է Ձէյթունի մէջ, բայց միշտ ալ ձախողած է: Ձէյթունցին, իշխաններու օրով երբեք չէ խաբուած թուրքէն: Ոչ մէկ դաւաճանական դէպք պատահած է: Թաղեցիներ, սէր, յարգանք եւ պատկառանք ունեցած են իշխաններուն հանդէպ, ամբացնելով անոնց դիրքը արտաքին յարաբերութեանց մէջ: Իշխաններուն այս միասնականութիւնը, մասնա-

ւանդ արտաքին թշնամիներու եւ թուրքին դէմ, հայոց պատմութեան խիստ զեղեցիկ եւ եզակի իրողութիւնն է:

Ձէյթունի ոչ մէկ իշխան, առանձին, կամ միւսներէն ոեւէ մէկուն հետ գործակցաբար, ոչ ալ բոլորը միասին, երբեք նախարարակ չեն եղած: Ձէյթունի բոլոր տեսակի մեծ ու փոքր պատերազմները, նախարարակին դէմ ինքնապաշտպանութիւն, վրիժառութիւն կամ փոխադարձութիւն եղած են:

Արտաքին թշնամիին կողմէ ոեւէ թաղեցիին կամ իշխանին եղած վիրաւորանքին դէմ, բոլոր թաղեցիք, պահանջեալ հարկին, բոլոր զէյթունցիք միասնաբար դիմադրած են: Որովհետեւ զէյթունցիին համար, անտարբերութիւնը, կրաւորականութիւնը, «ինծի ի՞նչ» մտայնութիւնը խորթ են եւ ատելի: «Մէկը բոլորին, բոլորը մէկին համար», այս եղած է անոնց քաղաքական դաւանանքը: Այս առաքինի յատկութիւնները բնածին կամ դարբերու փորձառութեամբ ստացական, կը բնորոշեն Ձէյթունի ժողովուրդին ցեղային յատկանիշը:

Ձէյթունի իշխանները ոչ մէկ դիւան կամ արձանագրութիւն ունեցած են: Անոնց ծագումին մասին ալ ցարդ տրուած ծանօթութիւնները, մեծ մասամբ, քմածին կը թուին: Առաջին պատմագիրը՝ Սէմէրճեան, ինչպէս Ձէյթունի ղէպքերուն եւ պատերազմներուն դասաւորումը 1780 թ.էն կը սկսի, նոյնպէս իշխանական տուներու պատմութիւնն ալ անկէ աւելի ետ չի տանիր: Այս կը նշանակէ թէ ծանօթութիւնները բերանացի պատմուածներէն քաղած է: Ըստ որուն, Երզնկայեան թաղի իշխանները նախապէս Անդրէասեանները եղած են: Յակոբի սխրագործութենէն վերջը, իշխանութիւնը իրմով անցած է զերդաստանին: Նորաշխարհեան թաղի իշխաններն ալ նախապէս Աբարթեանները եղած են: Նորաշխարհեանները Կապանէն դաղթելով ապաստանած են Ձէյթուն, ուր բաղմահալով ու զօրանալով, տիրացած են թաղին իշխանութեան: Այս զերդաստանին մօտ դրսեցիի դիժը, մանաւանդ Պապիկ փաշայի եւ եղբօրը՝ Նազարէթ Չավուշի վրայ, միշտ ալ վանողական եղած է իրենց եւ միւս թաղեցիներուն համար: Սուրէնեանները ամենէն հինը կը նկատէ, մինչդեռ բոլոր զէյթունցիք Սուրէնեանները «Բասիլոսեան» կ'անուանեն, որը աւելի յունականութիւն կը բուրդէ: Ծօրվողեան իշխաններուն անունը ստուգաբանելով, կ'ըսէ թէ Գալէնտէր փաշայի պատերազմին, Ձէյթուն ապաստանածներուն ամիս մը ապուր-չորպա բաժնելուն, իշխանական տունը Ծօրվողեան կոչուեցաւ: Այս մեկնութիւնն ալ կամայական է: Արդէն թուրքեր ոչ իսլամ մեծահարուստները չօրպանը կը կոչէին, որով փոխանակ Ծօրվողեանի, Չօրպաճը օղլու - Չօրպաճօղլու ըսելու էին: Ատկէ

առաջ ի՞նչ անունով կոչուելին չի յիշեր: Միայն, գերբին մէջ տեղ մը, Հազոր իշխան Ծորվողեան (Վահանեան) գրած է: Փակագծի մէջ առնուած Վահանեան մականունին համար բացատրութիւն չէ սուրած:

Ձէյթունի մօտակայ Արեզին եւ Աւագիլ գիւղերն ալ, ներքին դործերու մէջ բոլորովին անկախ, քեհեային կամ աղային կողմէ կը կառավարուէին: Ասոնց հանդամանքն ալ Ձէյթունի իշխաններուն պէս էր: Ձէյթունի շուրջ գտնուող բոլոր գիւղացիները, իշխաններուն հանդէպ ոչ մէկ պարտաւորութիւն ունէին: Գիւղացիները տէրն էին իրենց ստացուածքին, ոչ աղային, ոչ Ձէյթունի իշխաններուն, եւ ո՛չ ալ կառավարութեան տուրք կը վճարէին մինչեւ 1862-ի սեւ թուականը:

Ձէյթուն քաղաքը մտնելու համար, անմիջական քովէն անցնող գետակներու վրայի 4 կամուրջներէն զատ ուրիշ կողմնակի համբայ չկար: Նորաշխարհեանենք՝ Պօղոս-Պետրոս, Ծորվողեանենք՝ Պաղ-Ալբրէր, Եաղուպեանենք՝ Եուզրի, Սուրէնեանենք՝ Նահատակաց կամուրջներէն ելեւմուտք կ'ընէին: Եուրջի գիւղացիք այս կամուրջներէն որ մէկէն որ Ձէյթուն մտնէին, ձեւով մը՝ նոյն թաղի իշխաններուն կապուած էին: Գիւղացիք, նայած իրենց գերբին, ստիպուած տուեալ կամուրջներէն յարմարագոյնը պիտի ընտրէին: Այսպէս՝ Արեզէցիք, Պաղ-Ալբրէրէն կ'անցնէին: Ասոնց համար տաժանելի, ժամանակի անշահ կորուստ պիտի ըլլար, միւս կամուրջներէն մէկը օգտագործելը, որով՝ աւելի կապուած էին Ծորվողեան իշխանին: Պարազան նոյնն էր բոլոր գիւղերուն համար ալ:

Բ. ԴԱՍԱԿԱՐԳ

Ինչպէս բոլոր հասարակութեանց, նոյնպէս Ձէյթունի մէջ ալ կային շերտաւորումներ, իշխաններն ու անոնց գերդաստանները, աւագանին, առեւտրականներ, հանճատէրեր, կալուածատէրեր, հօտատէրեր, արհեստաւորներ, շինականներ եւ կղերականներ: Ձէյթունի պատմութեան ողջ տեւողութեան այս շերտաւորումներուն դասակարգերուն միջեւ որեւէ հակամարտութիւն, վէճ ու դժգոհութիւն չէ եղած: Քանի որ բռնատիրութիւն, հարստահարութիւն, եւ շահագործում չէ պատահած: Կղերական դասը կը բաղկանար քահանաներէ եւ եկեղեցւոյ աւելի համեստ սպասաւորներէ: Անոնք ալ իրենց աշխարհիկ զբաղումները կ'ունենային: Գիւղերու քահանաները մասնաւոր տարագ ալ չունէին: Ամէն թաղ ունէր իր եկեղեցին: Ամէն մէկը անկախ, ուղածին պէս կը վարէր իր գործերը: Ձէյթունի մօտ Ս. Աստուածածնայ վանքը, բոլոր զէյթունցիներուն կողմէ մուրազատուր, հզոր պաշտպանը կը նկատուէր քաղաքին:

Վանահայրը, կղերական դասուն իշխանը կը նկատուէր, սակայն չէր միջամտեր միւս եկեղեցիներու ներքին գործերուն: Զէյթուն ուղղակի կապուած էր Սոսյ աթոռին: Զէյթունցի պատգամաւորներ մեծ կշիռ ունէին Սոսյ կաթողիկոսական գործերուն մէջ, եւ ընտրութեանց առիթով առաջինը նկատի կ'առնուէր զէյթունցիներու տեսակէտը: Վանահայրն ու ամբողջ կրօնական դասը սիրով կ'ընդունէին իշխաններուն կարգադրութիւնները: Զէյթունցիք խիստ բարեպաշտ, կը յարդէին կղերականներուն կարգը եւ բժախնդրութեամբ կը կատարէին եկեղեցական բոլոր կանոնները:

Գ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՅԺԸ

1) Զեմք եւ ռազմաւթերք.— Պեռիտի երկաթէն, զէյթունցի վարպետ զինագործներ կը շինէին հրացաններ, ատրճանակներ, դաշոյններ, սուրբեր եւ ռազմական այլ գործիքներ: Նոյնքան հմտութեամբ կը պատրաստէին ամենէն ընտիր վառօղբ, կապարը դուրսէն կ'ապահովէին, եւ ուզուած մեծութեամբ զնդակները տեղւոյն վրայ կը ձուլէին:

2) Ռազմիկներ.— Զէյթունցիք մանուկ հասակէն կը վարժուէին ամէն տեսակ զէնքերու գործածութեան: Անոնք չարքաչ եւ անվախ կը մեծնային: Ամէն կողմ ազատ համարձակ կը շրջադայէին: 10-12 տարեկան պատանի մը, մանչ կամ աղջիկ, օրուան որեւէ մէկ ժամուան, 2-3 ժամ հեռու այգին, պարտէզը կամ որեւէ տեղ, առանձինն կ'երթար, կու դար: Երկիւղը զէյթունցի պատանիին համար աններելի մեղք էր: 20-21 տարեկան երիտասարդը Զէյթունի շուրջ բոլորը, ծառերը, թուփերն ու քարերը ասին պէս դիտէր: Զէյթունցիներու ամենէն սիրելի զբօսանքը որսորդութիւնն ու լողալն էր: Անոնք օրերով կը քալէին: Եղնիկներու պէս արագ ու ճկուն կը մարջցէին անմատչելի նկատուած ժայռերն ի վեր: Առողջ եւ սովուն էին: Կռիւներու պահուն ինքնակամ կը նետուէին ամենէն վտանգաւոր դիրքերը: Զէյթունցիին իտէալը հերոսանալն էր: Ժողովուրդը, այր թէ կին կը պաշտէին հերոսները: Ընտանեկան կամ այլ հաւաքոյթներու ատեն կը փառաբանուէին հերոսները: Զէյթունցի պատանին, այսպիսի միջավայրի մը մէջ կը ներշնչուէր եւ կը ջանար ինքն ալ հերոս մ'ըլլալ:

3) Ռազմախան կազմակերպութիւն.— Դասական իմաստով կազմակերպութիւն չկար. ոչ ալ աւատապետական կամ ցեղախումբային ռազմիկներու յատուկ դասաւորում: Զէյթունցիին համար պատերազմիլը, առօրեայ զբաղումի պէս, բնական մէկ մասն էր կեանքին: Զէյթունցին, ինքնակամ, առանց բռնադատութեան կամ

ստիպումի կը նետուէր ռազմադաշտ: Դասակ, ջոկատ, պետ, հրամանատար եւ նման որակումներով աստիճանաւորներ չկային: Պատերազմի ատեն, եղբայրներ, հօրեղբորորդիներ, նոյն գերզաստանի կամ մօտիկ ազգականներու մարտիկներ, իրարու մօտ, կողք կողքի կը ճակատէին թշնամիին դէմ, այսպէսով նոյն թաղեցիները կարծես ուրոյն զօրասիւն մը, որոշ գիծ մը կը բռնէին ճակատին վրայ: Ճակատամարտի պահուն, պարազային համեմատ, յարձակումի կամ պաշտպանողականի պարազային աւելի փորձառու եւ գերզաստանի երէց անդամին ցուցմունքներուն կը հետեւէին: Ձինեալ մարտիկներուն հետ ռազմաճակատ կը դտնուէին բոլոր տղամարդիկ եւ պատանիներ: Այս վերջինները վերաւորները թիկունք փոխադրելու, վերաւորները կամ նահատակները փոխարինելու, տեղական հրացանները լեցնելու, հրահանգներ փոխանցելու, ուտելիք հասցնելու կը ծառայէին: 15 տարեկանէն վեր, մինչեւ 70 կամ աւելի տարեկան, ոտքը ձեռքը բռնող տղամարդիկ, ժողովուրդի բոլոր խաւերէն, ահադանդի առաջին կոչին, կը ձգէին անձնական ամէն գործ ու զբաղում, ու կը դիմէին ռազմադաշտ:

4) Պարէն եւ ռազմամթերք. — Ամէն ընտանիք ինք կը հողար եւ կը հայթայթէր ղէնքերը, ռազմամթերքը եւ պարէնը: Իշխանական տուններն ու երեսելիները միշտ աւելի ղինամթերքի եւ պարէնի պաշար կ'ունենային, զոր պէտքին համեմատ կը բաժնէին թաղեցիներէն չունեցողին եւ Ձէյթուն ապաստանած գիւղացի մարտիկներուն:

5) Թագմագիտութիւնն ու ռազմավարութիւնը. — Իտրերու փորձառութեամբ հաստատուած, երբ պատերազմը Ձէյթունի սահմաներէն ներս ըլլար, իւրաքանչիւր թաղեցի, գերզաստան, գիտէր իր տեղը, ռազմազօծին վրայ: Իշխանները անձամբ կը մասնակցէին մարտերուն: Պարազային համեմատ, տեղւոյն վրայ կը ճշդուէր գործողութեանց ընթացքը: Ձէյթունցիք՝ լաւ ծանօթ տեղւոյն քար ու սարին, ժայռ ու ծերպին, ճկուն, արագաշարժ, յանդուգն եւ հնարամիտ, ճշգրիտ նշանառու, վարժ սուսերամարտիկ, միշտ ալ կրցած են գեղազանց ոյժերու դիմադրել եւ յաղթել:

բնական

ՉԵՅԹՈՒՆՑԻ ԿԻՆԸ

Ձէյթունի ընկերային կեանքին ջիղն ու առանցքը կիսն էր: Ընտանիքը սուրբ էր, ղեկավարը՝ տան տարէց տիկինն էր: Շատ էին ընտանիքներ, ուր 5-6 ամուսնացած եղբայրներ, հարսներն ու զաւակները, մէկ յարկի տակ, մէկ սեղանէն, կ'ապրէին խաղաղօրէն: Առ հասարակ, հարուստ թէ աղքատ, խօսքկապը օրօրոցէն կը սկսէր:

Աղջիկներուն ամուսնութեան տարիքը 14-15, տղայոցը՝ 17-18 էր: Ձէյթունցի կիներ, մանկութեանը վարժուած կ'ըլլար տան եւ դուրսի աշխատանքներուն: Կիներ, իր բարեպաշտութեամբն ու ժուժկալ կեանքով, ներշնչարանը կ'ըլլար առաքինութեանց: Ձաւակներուն դաստիարակիչը, այր մարդոց խթանը կ'ընն էր:

Ձէյթունցիք կը խորշէին դրսեցի կ'ին առնելէ: 1895 թ.ի պատերազմէն, մանաւանդ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, դրսեցի կանանց հետ ամուսնութեան հոսանք մը սկսած էր: Ասոր պատճառներէն մէկն ալ, Ձէյթունի մէջ, մանչերու ծնունդին աղջիկներէն աւելի ըլլալն էր: 1915 թ.ին, Ձէյթունի անձնատուութիւնը դրսեցի կանանց ազդեցութեան, պարտուողականութեան վերադրուեցաւ:

Ձէյթունցի կիներ չափազանց հերոսապաշտ եւ աւանդապահ, իրենց զաւակներուն եւ ամուսիններուն խրախոյսն էին: Անոնք կ'արհամարհէին թուլամորթները եւ հեղնելով կ'ըսէին. «Գլխուդ կնկայ լաչակ կապէ»:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Ձէյթունի մէջ ընդարձակ, հարթ հողեր չկային: Բայց բոլոր մատչելի հողերը, բլրակողերը, լեռնալանջերը, մեծ ու փոքր, նեղ հովիտները մշակուած էին: Ամէն տեսակ պտուղներ, մանաւանդ խնձորն ու խաղողը շատ առատ էին եւ կը կազմէին եկամուտի լաւ աղբիւր մը: Զուրը, ալիք եւ առուակներ շատ էին: Ձէյթունի երկու կողմերէն անցնող գետակներուն վրայ կային բանջարանոց-ածուներ: Ձէյթունի գետակին վրայ բացուած առուներուն ջուրը գետեզերքէն բարձր ածուները կ'ողողէր: Այս տեսակէտով խիստ յատկանշական է Էրէֆի ձեռակերտ ջրուղին: Բանջարանոց ածուները կիները կը խնամէին:

Կիւռետիինի բերդին մօտակայ Բաւալակի ցած ձորէն մինչեւ ձիւնազազաթ Պեռիտը, այլազան կլիման, անտառներն ու արօտավայրերը, զուլալ ու պաղ աղբիւրները, խիստ յարմար էին խաչարածութեան, որսորդութեան, փայտամշակութեան: Պեռիտի փէշերուն, Այա Չայրիի, Եօթնաղբիւրի ձիւնամերձ արօտավայրերուն, անհամար ոչխարի հօտեր կը բերէին Իրաքէն եւ Սուրիայէն: Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, այս գործը շատ լաւ ընթացքի մէջ էր: Տեղացիները՝ այժերու աւելի կարեւորութիւն կու տային: Լեռնոտ ու մացառուտ միջավայրը աւելի յարմար էր եւ շահաւէտ: Ձէյթունի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ կային բիւրաւոր այժեր: Պնդողներ կան, թէ այժ (արամերէն ուլն) - Ուլնիա անունը ասկից ծագում առած է: Այս հարուստ շրջապատին մէջ կային հարիւր տեսակէ աւելի վայրի

պտուղներ, բոյսեր, արմատներ, որոնք տարուան բոլոր եղանակներուն կը ճոխացնէին հարուստին եւ աղքատին սննդացուցակը: Զէյթունցիները, այրերն ու կիները խիստ աշխատասէր էին: Նոյնիակ բարձր դասու իզական սեռը, պատիւ կը նկատէր ածուններու եւ այլիներու, մշակութեան, բերքահաւաքի, այգեկութիւնի աշխատանքները: Զէյթունցի ամէն տղամարդ ղերուութեամբ կը գործածէր ուրազն ու սղոցը, մուրճն ու մանգաղը, կացինն ու յօտոցը, բահն ու բրիչը: Գրեթէ ամէն ընտանիք, իրեն պէտքերուն բաւարարանջարանոց, այգի, պտղատու ծառեր, կաթնտու կենդանիներ եւ հաւաղիներ ունէր: Միջակ դասակարգը դրացի թուրք դիւղացիներու հետ արմտիքով կը փոխանակէր իր հասոյթներուն յաւելեալ մասը: Հարուստներ, եկամուտին աւելցածովը, մօտակայ թուրք դիւղացիներէն կալուածներ կը գնէին: Զէյթունցին, պտղիէն զատ, որեւէ տուրքէ զերծ, կը վայելէր իր արդար վաստակին արդիւնքը, մինչեւ թուրք կառավարութեան հաստատուիլը: Զէյթունցին ողջ էութեամբ, արովեանական սիրով, կապուած էր հողին: Վաթանին, ջուրին դուրպան, անոնց սպառնացող թշնամիներուն դէմ իր ժայռերուն պէս անսասան, շուայտ ու շոայլ ապրելակերպի անվարժ, ուրոյն աշխարհահայեացքով ու նկարագրով, կուրծք էր տուած ասեղ փոթորիկներու, տոկացած, ու այդքան վերիվայրումներու մէջէն կրցած էր ազատուիլ ու պահել իր գոյութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այս դօրաւոր տուեալներով, երբեք ալ սխալ չէ պնդել, թէ Զէյթունի առաջին բնակիչները, հայ ազգի կաղմաւորման շրջանին, հոն հաստատուած Հայաստան-Արմենական ցեղերու մնացորդներն են: Աշխարհագրական այս լեռնախորշին մէջ, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունեցող ղինուտրական կամ դաղթականական տեղաշարժերու ընթացքին, հիւսիսէն հարաւ, արեւմուտքէն արեւելք ու փոխադարձաբար, դիւսաւոր ճամբաներէն դուրս, բնական բոլոր յարմարութիւններով օժտուած, կրցած են իրենց գոյութիւնը պահել, եւ հետըզհետէ, նոր եկուորները իրենց մէջ ձուլել: Այս տեսակետին հաստատուն փաստն է գեղացերէմը: Քանի որ հայ աշխարհի ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը հանդիպինք գեղացերէմի մասնայատկութիւններուն: Այս կը նշանակէ՝ թէ այդ լեզուն տեղական, մնայուն լեզու մըն էր: Մինչեւ որ հայերէն լեզուադիտութիւնը հակառակը փաստէ, ուրիշ մեկնութիւն կարելի չէ: Այս փնտռտուքը նոր լոյս պիտի սփռէ, հայերէնի յառաջընթացին վրայ ալ: Արդեօ՞ք, գրաբարին գրական լեզու ըլլալէն առաջ, նոյն ընտանիքին կողքին, աշխարհաբար բար-

բառներ չկային, որոնք ժամանակի ընթացքին զարգացան: Գեղացերէնն ալ դարերու ընթացքին փոխուեցաւ: Գեղացերէնի մէջ եղող օտար բառերը ա՛յդ կը վկայեն: Բայց լեզուին հիմնական կառոյցը նոյնը մնաց: Գեղացերէնի ամենէն յատկանշականը «բ» գիրն է: Վերջ ի վերջոյ, դիտական համոզիչ բացատրութեանց կը կարօտի «բ»ին «յ» հնչուիլը, եւ «յ»ի չգոյութիւնը:

Արդէն քրիստոնէութեան առաջին դարերուն՝ Մարաշի եւ Ս. Փրկիչ վանքին մօտ հայերու գոյութիւնը կ'աւանդուի: Ուլնիա, Արեւիկ, Ընկուզակ, Այլեկակ, Կոմաղինէ, Ռուբինեաններէ առաջ հայեր կային: Հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած Բերդն կամ Գղեպկն բարձրը, Կիւռեաինի բերդը ըլլալը ապացուցուած է: Իրզեակ յորջորջումը կը նշանակէ թէ այդ բնական բերդին վրայ, ռազմական շինութիւններու կողքին կային նաեւ իշխանական, ընտանեկան պալատներ: Բերդը, դուցէ ունէր աւելի յարմար ճամբայ մը, որ ժայռերու եւ մացառուտներու մէջ կորսուած կրնայ ըլլալ:

Հաւանաբար Գեղին առաջին բնակիչները, Պեռիտի հանքադործներն էին: Զմեռը, ձմեռնապատ Պեռիտի վրայ, դործերու դարբնարան, ամենէն մօտ այդ ձմեռանոցին մէջ կը մնային: Ենթադրեալ քաղաքը՝ Անէ, հեթական կամ հայասական Աստուծոյ մը անունով, հանքերէն շատ աւելի հեռու էր: Անէ քաղաքին մէջ կը բնակէին հանքատէրերը, որոնք երկաթը աւելի հեռուները կը տանէին: Անէ, աշխարհադրական դիրքովը, առեւտուրի եւ արհեստներու կեդրոն մը եղած ըլլալու է: Անի ձորը, Անէ քաղաքի ստորոտէն, Ս. Փրկիչի ակերուն եւ քաղաքին աւելի մօտ, Զերմուկի տաք ջուրերով, կը սկսի: Անէի աւերումէն ետք, ներխուժողներու դէմ աւելի լաւ պաշտպանուելու մտահոգութեամբ, վերապրողները Գեղ տեղափոխուած են: Զէյթունի դարաւոր պատմութիւնը կը փաստէ այս ընտրութեան առաւելութիւնները:

Գեղը, երկու կողերէն հոսող դետակներու եռանկիւնին ծայրը հաստատուած, ինքնապաշտպանութեան շատ մը առաւելութիւններ ունէր: Գեղին տունները, Պաղ Աղբիւրի դէմ, ձորակին միւս կողմը կը դանդաղէին: Հանքադործներու այս պղտիկ աւանը հետզհետէ դետակին եղբրքն ի վեր, ալ ու ձախ ընդարձակուեցաւ: Պաղ Աղբիւրին անմիջական մօտիկութիւնը, տուններուն շինուածքը կը փաստեն, թէ առաջինը Ծօրվողեան թաղն էր, որպէս հանքերու աշխատաւորներու ձմեռնայի աւան: Ապա, դէպի ձախ, միջեւ Ծուղբի կամուրջը՝ քաղաքի ընդարձակուելով, կաղմուեցաւ Եաղուպեան թաղը: Ծօրվողեան եւ Եաղուպեան թաղի իշխանները, հաւանաբար Անէի ազնուականներէն էին, որոնք Գեղին մէջն ալ իրարու դրացի, մինչեւ վերջ պահեցին իրենց մտերմութիւնը: Երկու թաղերը միասնա-

բար կը կոչուէին Նիբէ քոզ, Ներքեւի, Վարի թաղ: Աւելի վերջը հիմնուեցաւ Նոր Աշխարհեան-Աբարթեան թաղը, հաւանաբար չբըջանի իշխաններէն մէկուն իր մարդոցմով հոն հաստատուելովը: Վարի թաղին եւ այս վերջնոյն միջեւ եղած պարապ դօտին, հետագային շինուած խանութներով (երկար շուկայ մը), որպէս սահման կը ճանչցուէր: Եուկայէն դէպի վեր, մինչեւ Քար-Մայր, եւ դէպի աջ, մինչեւ Պօղոս-Պետրոսի դետեղերքը, այս թաղն ալ ընդարձակուեցաւ, դրաւելով տրամադրելի տարածութիւնը: Ինչպէս Վարի թաղին տունները, դետեղեքէն դէպի վեր, առաջին տան տանիքը, երկրորդին բակը, մինչեւ Եուկայ կը հասնի, նոյնպէս ալ Վերի թաղին տունները, շուկայէն սկսելով, մինչեւ Քար-Մայր կը բարձրանան:

Ամենէն վերջ հիմնուեցաւ Բասիլոսեան-Սուրէնեան թաղը: Հաւանաբար Բիւզանդացոց իշխանութեան օրերուն, քաղաքին կառավարիչը, բերդին բարձր դիրքը նկատելով, հոն հաստատուեցաւ բնակութեան յարմարութենէն աւելի, դիրքին բարձրութեան պատճառով, հեղինակութիւնը շեշտելու մտօք, բան մը որ սովորական է արեւելեան երկիրներու մէջ: Կառավարիչին հետ եկող պաշտօնեաներն ալ, բերդին ստորտը, Վարի թաղին վերեւ, Ս. Սարգիս եկեղեցոյ կողմը, եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ կից շինեցին տուները: Ս. Սարգիս եկեղեցոյ յունական արձանադրութիւնները այս կը վկայեն: Անկէ ետք, այս թաղը ընդարձակուեցաւ դէպի հիւսիս արեւմուտք: Այս թաղին շինութեան ձեւերը, նախկիններէն բոլորովին տարբեր են: Միւսներուն բաղդադամբ աւելի արդիական: Մեր օրերուն ալ քաղաքը միայն այդ կողմէն ընդարձակուելու հնարաւորութիւն ունէր: Ամենէն արդիական, քաղքենի, երկյարկանի ընդարձակ տուններն ալ թաղին ծայրամասէն, դէպի Նահատակաց աղբուրի կողմերը կը շինուէին: Անկէ անդին ալ մինչեւ Աղբուրը, աւելի անդին մինչեւ Նահատակաց կամուրջը եւ մինչեւ վարը՝ դետեղերք բաւական տարածութիւն կար: Հոն դտնուող ածուներն ալ կը պատկանէին նոյն թաղեցիներուն:

Գիւղ կամ քաղաքի շինութեան համար, ամենէն կարեւորը ջուրին, մանաւանդ խմելիք ջուրին հարցն էր: Գեղին շուրջ դտնուող, ամենէն առատ, պաղ ջուրը Պաղ-աղբուրիսն էր: Եօրվօղլեան եւ Եաղուպեան թաղեցիք, այս աղբուրին ջուրը կը խմէին, զայն փայտեայ կուժերու մէջ փոխադրելով: Աբարթեան-Նորաշխարհեան թաղեցիք՝ Պօղոս-Պետրոս աղբուրէն, իսկ Սուրէնեան թաղեցիք Նահատակաց աղբուրէն կը կրէին խմելիք ջուրը: Մաքրութեան եւ այլ պէտքերու համար կը դործածուէր Եուղը դետակին ջուրը, որ Նահատակաց կամուրջէն աւելի վեր բացուած ջրանցքով մը կը հոսէր մինչեւ Քար-Մայրին ստորտը, ու անկէ վար կը բաժնուէր ամ-

բողջ քաղաքին: Բոլոր թաղերու մէջէն անցնող այս առուակներէն ամէն ընտանիք դիւրութեամբ կը հոգար իր տէտքերը: Մինչ Բասի-լոսեան-Սուրէնեանները միշտ ջուրի տազնապ կ'ունենային: Զրկիր սպասաւորներ՝ բերդին ստորտէն, Պէզնաղբիւկէն (պաղարի, շուկայի աղբիւր) առօրեայ գործածութեան, իսկ Նահատակաց աղբիւրէն ալ խմելիք ջուր կը փոխադրէին բերդը:

Զէյթունի հասութեան կալուածները - այգի, արտ, մրգաստան, բանջարանոց - կը պատկանէին առաջին երեք թաղեցիներուն՝ Ծորվողեան, Եաղուպեան, Նորաշխարհեան, ու ժլատ հողերը մնացած էին Սուրէնեան թաղեցիներուն: Այս շատ զօրաւոր փաստ մըն է, թէ Սուրէնեանները ամենէն վերջ հաստատուած են: Այսպէս՝

Եւսպէք լերան, Զէյթունի կողմի փէշերուն կային Տէօկիւշին ձոր (կուռի ձոր), Տափըն ձիոյ (Տափակ ձոր), Անի ձիոյ (Անի ձոր) բաւական երկայն ու լայն ձորամէջերը: Այստեղ կային ընդարձակ այգիներ, ուր կը մշակուէին այլազան խաղողներ: Ասոնցմէ կը պատրաստէին ուռպ, չամիչ և խաղողի հիւթէն տեսակ տեսակ քաղցրեղէններ: Ասիկա մեծ հասոյթ ու եկամուտ կ'ապահովէր տէրերուն: Այս արտադրութեանց յաւելեալ մասը կը ծախէին մօտակայ թուրք դիւղերուն եւ դիւղաքաղաքներուն: Քաղաքին դիմացը, հարաւային կողմը, Սաղըրէն մինչեւ Անի ձորի բլուրները, Չանազայէի փոքր արտերուն մէջ կը մշակէին ոսպ, սիսեռ, ցորեն եւ այլ արմտիք: Այս բոլորը կը պատկանէին Ծորվողեան թաղեցիներուն:

Զէյթունի արեւմտեան կողմը, Սօլազ Տէտէ լերան լայն եւ հարթ դառիթափին վրայ, կային ընդարձակ մրգաստաններ եւ բանջարանոցներ: Լերան կուրծքէն կը բխէր պաղ ու զուլալ, առատ Ակը: Ակի ջուրերով կ'ոռոգէին մինչեւ Եուղրի դետեղերը իջնող պարտէզներն ու ածոնները: Հոս կը մշակէին ամէն տեսակ ընտիր պտուղներ, մանաւանդ քաղցրահամ, անուշաբոյր կարմիր խնձորներ: Երջակայ թուրք դիւղացիք եւ քաղաքացիք մօլի էին այս պտուղներուն: Թարմ կամ չորցուած, եկամուտի լաւ աղբիւր մըն էր: Ակէն անդին, Հարամ աղբիւրէն մինչեւ Անտոլայ դետակին եղբրը կային հասութեան այգիներ: Այս բոլորը, Սօլազ Տէտէի բոլոր մշակելի բերրի հողերը կը պատկանէին Եաղուպեան թաղեցիներուն:

Քաղաքին արեւելեան կողմը, Պերզնկա ժայռալեռան ստորտը շինուած էր Ս. Աստուածածնայ Զէյթունի պաշտպան ու պահապան ամրանիստ վանքը: Անոր քովէն կը բխէր պաղ ու առատ Բալդինց աղբիւրը: Վանքէն մինչեւ Պողոս-Պետրոսի ձորը, լայն բացուածքին վրայ կային զմայելի պարտէզներ: Հոն կը մշակուէին ամէն կարգի համադամ ընտիր պտուղներ ու բանջարեղէններ: Վանքէն մինչեւ Սաղըր, բլրակողերուն վրայ կային փոքր արտեր, Արէ-

Ֆէլի ջրանցքին սկիզբէն մինչեւ Քար-Ծայրի փէշը կային ածուներ, այս բոլորը կը պատկանէին Նորաշխարհեան թաղեցիներուն:

Ամենէն վերջ հաստատուած Սուրէնեաններուն ոչինչ մնացած ըլլալով, անոնք Նահատակաց աղբիւրի առջեւն ու երկու կողմերը, մինչեւ գետեզերք իջնող քարոտ դառիթափը, ածուներ շինած էին, որոնց բերքը հազիւ իրենց պէտքերուն կը բաւէր: Նահատակաց կամուրջէն ցից դէպի վեր, Ծիրէքի կատարը, Քարին գլուխը, փոքր սարածութեան վրայ դռնուող այգիները, Բասիլոսենց կը պատկանէին: Անկէ Տաղն ի վեր, Ժիր հողերը, թէպէտեւ անյարմար այգիներու համար, Սուրէնեան թաղեցիք հոն այգիներ տնկել սկսած էին: Կամուրջէն դէպի հոսանքն ի վեր, գետեզերքի նեղ հողերուն վրայ կային քանի մը պարտէզներ: Ժայռոտ այս պարտէզներուն մէջ կային դարաւոր հսկայ ընկուզներին, որոնց բերքին մեծ մասը հաւաքել շատ դժուար կ'ըլլար: Գետը կը թափուէր, կամ խոշոր քարերու միջեւ կը կորսուէր:

Պեռիտի երկաթահանքերուն մեծ մասը Ծորվողեան թաղեցիներուն կը պատկանէր: Կ'ըսուի, թէ այդ թաղէն՝ Պալճեանենք, երկաթի փոխարէն դանձուած ոսկի դրամները, Էօլչէֆով (ցորենի չափ) կը չափէին: Մնացած մասն ալ Նորաշխարհեաններուն էր: Սուրէնեանենք ամենէն վերջ սկսած էին քանի մը հորեր աշխատցնել: Զինագործութիւնը առաջ շատ զարգացած էր Ծորվողեանենց թաղը: Այս արհեստին շահէն հրապուրուած, վերջերս՝ տարբեր քաղաքներէ Զէյթուն եկածները, բնակութեան եւ արհեստանոցներու համար միւս թաղերուն մէջ պարապ հողամաս չկարենալով գտնել, ստիպուած, մեծ շուկային ծայրամասէն, դէպի Պաղարի աղբիւր, խանութներ շինել, եւ Սուրէնեան թաղին ծայրերն ալ տուններ շինել սկսած էին: Մեր օրերուն, դարբիններու խանութներուն մեծ մասը, շուկային այդ բաժնին մէջն էր: Գուցէ ասոր համար է, որ Սուրէնեան թաղեցիք արհեստաւոր, աւելի քաղքենի էին:

Զարմանալի է որ ոմանք Զէյթունը ամառանոց նկատած են: Ընդհակառակը՝ խոր ձորի մէջ, առաջին երեք թաղերը ճիշդ արեւին դիմաց, արեւմտեան կողմի բարձր լեռները՝ ամառնային հովերուն դէմ պատնէշ, քաղաքը այնքան հեղձուցիչ տաք կ'ընէր, որ թաղեցիները քաղաքէն դուրս կ'անցընէին ամառը: Ծորվողեանենք՝ իրենց կայուածներն ու այգիները, Եղուպեանենք՝ Ակին ստորոտը, զովաշուք մրգաստանները, Նորաշխարհեանները՝ վանքին շուրջն ու ձորը, հովասուն դալար պարտէզները կ'երթային: Այս երեք թաղերուն մէջ դրեթէ ընտանիք չէր մնար: Ծարահատ, Սուրէնեանենք, հազիւ կէսօրն անցած ու շուքերը երկարիլ սկսած, կը թափէին Նահատակաց կամուրջին մօտ, ձըռազօն դետաւազանը, լոզնալու եւ

բարձր ժայռերու շուքին պատսպարուելու, կամ ալ՝ կամուրջին մօտակայ հսկայ ուռենիներուն եւ դէպի վեր՝ Կէյիկոնց պարտէզներու լայնածիւղ ընկուզենիներուն տակ մինչեւ ուշ երեկոյ զովանալու համար:

Յարդ՝ պատմագրութեան ծանօթ «Զէյթուն» անուան առաջին յիշատակութիւնը կու գայ 1049 թ.ին, Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ գրուած Մաշթոցի յիշատակարանէ մը:

Զէյթունի մասին հրատարակուած վերջին գիրքին հեղինակը, Հ. Պօղոսեան (Զէյթունի Պատմութիւնը (1049-1921) Երեւան, 1969), 1049 թ.ը սկզբնական թուական կը նկատէ Զէյթունի պատմութեան համար:

Զէյթունի Պատմագիրքին (Պուէնէս Այրէս, 1960, Ա. մաս), Ա. գլուխին վերնագիրն է՝ 1375-1517, Մէմլուքներ եւ Զիւլ Գատիքներ: Հոս (էջ 15) գրուած է վերոյիշեալ 1049 թ.ին գրուած յիշատակարանին պատճէնը: Այս գլուխին հեղինակը՝ Հայրենակից Նշան Պատանեան, այսպիսով Զէյթունի պատմութեան սկիզբը կը նկատէ 1375 թ.ը, Ռուբինեան Իշխանապետութեան անկումի տարին: Յաջորդական էջերուն մէջ, մինչեւ 59, 44 յիշատակարաններու լուսատիպ նմոյշները տպագրուած են, որոնց մեծ մասը գրուած է Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, իսկ միւսները՝ հեռուոր, տարբեր վանքերու մէջ: 1409-1760 թթ.ու միջեւ գրուած այս բոլոր յիշատակարաններուն մէջ Զէյթունը արձանագրուած է Զքքուն ձեւով:

Այդքանն ալ բաւական է Ս. Աստուածածնայ վանքին կարեւորութիւնը փաստելու համար: Անկարելի է որ այդ ամբաշէն, ընդարձակ վանքը, 1375 թ.ի փլուզումէն ետք, ցանուցիւր նորեկ Հայ դաղթականներու կողմէ շինուած ըլլայ, աղէտէն 34 (1375+34-1409) տարի ետք: Շատ ընտան է, որ շրջանին մէջ բարգաւաճ Հայ կորիզ մը գտնուած ըլլալու է: (Յաւալի է որ Կիլիկեան Իշխանութեան անկումին յաջորդող մութ ու մռայլ տարիներէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, կիլիկեան բոլոր վանքերէն, նոյնիսկ Սսոյ աթոռանիստ վանքէն աւելի դործօն եւ հոչակաւոր սրբատեղիին անունը, «Հայկական Կիլիկիա» գրքին մէջ չէ յիշուած իսկ. դեռ քանի մը տարիներ առաջ հրատարակուած այդ գրքին հեղինակը (Տոքթ. Յ. Տէր Ղազարեան) Զէյթուն գտնուած է: Ամէն տարի, Ս. Աստուածածնայ տօնին, հեղինակին Հայրենակիցները Հարիւրներով ուխտի կու գային հոն ու մօտակայ Բալթենց աղբիւրի հսկայ ընկուզենիներու հովանիին տակ, օրերով կը մնային):

Դարեր շարունակ Հայ դպրութեան եւ մշակոյթի կեդրոն այս վանքը, դեղացիք իրենց պաշտպանն ու պահապանը կը նկատէին:

կրօնական երկիւղածութեամբ կը հաւատային, թէ որքան ատեն որ կանգուն է վանքը, կանգուն է նաեւ Գեղը: Թուրքը քանիցս փորձած էր դրակել զայն, բայց չէր յաջողած:

1915 թ-ի Մարտին, թուրքեր սաստիկ ուժակոծումներով վանքին արտաքին հաստ պարիսպները քանդեցին: Մէջի մարտիկները դիշերանց դուրս խոյացան: Յաջորդ օր թուրքերը հրդեհեցին վանքը: Ապստամբութիւնը խեղդուեցաւ: Քանի մը շաբաթ ետք, քաղաքին բոլոր բնակիչները տարադրելէ ետք, զայն ալ այրեցին: Վանքը հրդեհուեցաւ, Ձէյթուն այրեցաւ:

Ինչպէս որ ձիթենիի թուրքերէնը՝ գէյթուն (աղաճը) ըլլալուն, հետեւցնել թէ Ձէյթունի շրջակայքը ձիթենիի շատ ծառեր դառնուած են եւ անունն ալ անկէ առնուած է՝ ծիծաղելի ըլլալու չափ անհեթեթ է, նոյնն է նաեւ պարագան Սէք անուն դատաւորի մը ակնարկելով, Սէթին երթանք, Սեթին, Ձեթին, Ձեթուն, Ձէյթուն վարկածին: 1409 թ-ին, հոն թուրքեր կայլոն: Եթէ կային, բնականարար անոնք թուրքերէն պիտի խօսէին, ու պիտի ըսէին, Սէքէ կիտիլիմ: Այս պարագային, Սէթի՝ Ձեթուն ըլլալը, տառադարձութեան օրէնքներուն չի պատշաճիր: Եթէ հայերէն կը խօսէին, հայերը քաղաքին հիմնադրութեան օրէն ի վեր զայն Գեղ կը կոչէին:

Ձէյթուն անուան ծագումը (ձիթենիին թուրքերէնը գէյթուն (աղաճը) ըլլալուն), եթէ ըստ այնմ պիտի մեկնաբանուի, կայ նաեւ, գեղացիներու կողմէ Այս Սօֆիա մզկիթին, որպէս ձէթի (գէյթուն եաղը) գին վճարուած տարեկան 15,000 դահեկան տուրքի պարագան: Մ. Սէմէրճեան այս հրովարտակին օսմաներէն պատճէնը տըպած է գիրքին մէջ, որը ստորագրած է Մուրատ 1618 թ-ին (Հեճիրէ 1036): Հ. Պօղոսեան եւ ուրիշներ կ'առարկեն եւ Ֆէրմանին վաւերականութեանը կը կասկածին: Թուականը եւ ստորագրութիւնը կասկածելի ըլլան կամ ոչ, իրականութիւնը այն է, թէ գեղացիք մինչեւ վերջ (1862 թուականը), յենելով այդ առանձնաշնորհումին վրայ, չեն ուզած աւելի տուրք վճարել, ու քանի քանի անգամներ, տուրքին պատճառով, պատերազմած են թուրք փաշաներու դէմ:

Ձէյթուն անուան ծագումին շուրջ արուած բոլոր մեկնութիւնները գիտական չեն: Գուցէ, նոր լոյս ծագի եւ լուծուի այս հարցն ալ:

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Ձէյթունցիներ կը նախընտրէին նոյն թաղեցիներուն հետ խնամիական կապ հաստատել: Նախախնամութեան քմայքով, 1890-ական

Թուականներէն սկսեալ, մեր դերդաստանին եւ միւս թաղերու երեւելի դերդաստաններուն միջեւ խնամիական կապեր հաստատուած էին: Բասիլոսեան-Սուրէնեան իշխանական տոհմէն, Յակոբ աղա Բասիլոսեանը խորթ հայրս էր: Իրմէ մեծ, Պապ եւ Արթին աղաները, եւ իրմէ փոքր՝ Սարգիս էֆ. Բասիլոսեան չորս եղբայրները, ասոնց հօրեղբայրը՝ Ասատուր աղան, Բերդին կատարը, իրարու կից տուներու մէջ կը բնակէին: Պատանեկութեանս, յաջորդաբար մի քանի տարի, ամառուան արձակուրդներս անոնց տունը անցուցի: Այս առիթով բոլոր յարկարածիներու, եւ բերդին ծակն ու ծուկը սորվեցայ: 1915 թ.ի տարազրութենէն ետք, թուրքեր քաղաքը հըրդեհեցին: 1919 թ.ին երբ Զէյթուն վերադարձանք, մի քանի անգամ պտտեցայ բերդին աւերակներուն մէջ:

1921 թ.ի ամառը, Զէյթունի երեք օրուայ պատերազմին, պաշարումէն դուրս ելողներուն հետ էի: Դէպի Փրանսական զբաւեալ գօտի, վեց օրէն հասանք Լեռնայ բերդին կիւրճը, Կապանի մօտ: Հոն խումբը քայքայուեցաւ եւ կոտորակուած փոքր խումբերով վերադարձանք մեր հարազատ լեռները: 40-50 օր, մեծ ու փոքր խումբերով, բոլորս 140-150 հոգի թափառեցանք Զէյթունի եւ Փոնուզի շուրջ բոլոր լեռները: Մեր անդուզական առաջնորդին, Արամ Բէկի նահատակութենէն ետք, բոլորս հաւաքուեցանք Կիւտեսիի բերդը, Դուրայի կողմի ճամբայէն: Կաղզուրուելու, կրկին դէպի Փրանսական գօտի անցնելու համար, 7 օր մնացինք Կիւտեսիի բերդը: Ամէն արեւամուտին, տղամարդիկս, նախապէս բացատրուած նեղ անցքէ կ'իջնէինք Արեւիկի թողլըուած արտերը, պաշար հաւաքելով, լուսաբացէն առաջ կը վերադառնայինք նոյն նեղ ու վտանգաւոր դռնէն՝ բերդ: Յերեկները առիթ գտնելով պտտած եւ խուզարկած եմ բերդին ընդարձակ կատարը: Այնքան ապահով էր: Ըստ սովորութեան, միւս բոլոր կայաններուն դէշեր ու ցորեկ պահակ կը դնէինք, բայց Կիւտեսի պահակի պէտք չունէր: Բացի իտալերէնէն, ցանկի մէջ յիշուած բոլոր դիրքերը ունիմ: Զանոնք խնամքով ուսումնասիրած եմ: Նոյնպէս հայ մամուլին մէջ Զէյթունի մասին գրուածները կարդացած եմ: Բոլորովին նոր տեսութիւններս դուցէ ոմանց շատ յանդուգն թուին: Բայց վստահ եմ, պիտի գտնուին այս անկողս արահետներէն ընթացող պատմաբան բանասէրներ ալ, մանաւանդ մայր հայրենիքին մէջ, ուր Զէյթունի ուսումնասիրութիւնը հետզհետէ աւելի զբաւիչ դառնալով կը զարգանայ: Զէյթուն աւերակ է. բայց տրուած տեղազրական անվիճելի փաստերը կան ու կը հաստատեն եզրակացութիւններս:

Կը մաղթեմ որ բոլոր Զէյթունի պատմութեամբ հետաքրքրուողները, ջանան ճիշդ ըմբռնել Զէյթունի հասարակական ընկերա-

յին իւրապատուկ կառոյցը եւ ըստ այնմ մեկնարանէն զայն: Դաւանարանական, զաղափարախօսական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմագիտական ընկալեալ տարազները չեն պատշաճիր Զէյթունի: Սովորական չափերու վրայ ձեւուած պատրաստի հազուատները չեն յարմարիր զէյթունցիներու:

Վստահ եմ բոլոր հայրենակիցներս, ինծի պէս, երախտապարտ պիտի մնան, ինչպէս անցեալին, ասկէ ետքն ալ Զէյթունի մասին զրոյզ բոլոր գրիչներուն: Այդ գրիչները, Զէյթունի մասին գրելով, նպաստած պիտի ըլլան հայազիտութեան:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱՄ ԳԻՐՔԵՐ

Աղասի (Կարապետ Թուրսարգիսեան), Զէյթունի Պատմութիւնը, Փարիզ, 1879: Գրուած՝ Նուպար Փաշայի յանձնարարութեամբ: Նոյնը՝ Քրանսերէնի Թարգմանուած Արշակ Զօպանեանի կողմէ: Փաշայի ծախքով, երկուքն ալ նոյն տարին լոյս տեսած են Փարիզի մէջ: Ապա՝ հեղինակը զայն վերամշակած ու ճոխացուցած, հրատարակած է 1938 թ.ին, Փարիզ: 1968 թ.ին, Փարիզի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան նախաձեռնութեամբ, եւ հովանաւորութեամբ նոյն միութեան Միջին Արեւելքի Կեդր. Վարչութեան, կը վերահրատարակուի Պէյրութի մէջ (414 էջ):

Anatolio Latino, *Gli Armeni E Zeitoun*, 2 հատոր, Վիեննա, 1897 (700 էջ):

Մնացական Սեմերճեան, Զէյթունի Անցեալէն Եւ Ներկայէն, Ա. մաս (Նրիմեան Հայրիկի օժանդակութեամբ), Վիեննա, 1900: Բ. մաս, Փարիզ, 1908: 1909 թ.ին Վաղինակ Բիւրատ երկու մասերը միասնաբար հրատարակած է Կ. Պոլիսի մէջ (264 էջ):

Կարապետ Տէր Յակոբեան, Յուշիկք Զէյթունի (խմբագիր՝ Մամիկոն Վարժապետեան), Մարզուան, 1912 (404 էջ):

Նազարէթ Զէյթունցեան, Զէյթունի վերջին Դէպքերը (1919-1921), Աղեքսանդրիա, 1922 (240 էջ):

Վարդ Մեխակ (Վարդիվառ Գարանֆիլեան), վերոյիշեալ գործին ամփոփումը հրատարակած է, Կ. Պոլիս (117 էջ):

Վահէ Մխալեան, Ինֆնակիեմագրութիւն Բարբոզիմէոս Մ. Վրդ. Թագաճեանի, Երուսաղէմ, 1933 (332 էջ): Հրատարակուած է Զէյթունի Հայրենակցական Միութեան:

Վ. Մէլիքսէթեան, Զէյթունի 1862-ի Ապստամբութիւնը, Երեւան, 1956:

Վ. Մէլիքսէթեան, Զէյթունի Հերոսամարտերը, Երեւան, 1960 (115 էջ):

Նշան Պատանեան, Արիս Ահարոնեան, Զէյթունի Պատմագիրք, Պուէնէս Այրէս, 1960 (1149 էջ): Հրատարակութիւն Զէյթունի Հայրենակցական Միութիւն, Մոնթեվիտէօ:

Հայկազ Ս. Պօղոսեան, Զէյթունի Պատմութիւնը, Երեւան, 1969 (458 էջ):

Գր. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934:

Զէյթունի մտաւորականներէն՝ Սմբատ Բիւրատ, Յարութիւն Չազըրեան, Մ. Սիսեռեան, Եղուարդ Ոսկերիչեան (Տէր Մաշտոց Քհնյ.), Գէորգ Տէօվլէթ, Գրիգոր Գուտուլեան, Հայկազուն Արամեան, Լեւոն Նորաշխարհեան հրատարակած են գրքոյկներ, ալպոմներ, յօդուածներ:

Հայերէն, անգլերէն, Ֆրանսերէն, ղերմաներէն եւ այլ լեզուներով, հայ եւ օտար բանասէրներ՝ իրենց պատմադրական, աշխարհագրական, ազգագրական, քաղաքական եւ հասարակական աշխատասիրութիւններուն մէջ կարեւորութեամբ շեշտած են Զէյթունը:

Թուրք առօրեայ մամուլն ու պատմագրութիւնն ալ անդրադարձած է Զէյթունի դէպքերուն, զէյթունցիները ըմբոստ եւ անհնազանդ որակելով: Իսկ 1862 եւ 1895 թթ.ու պատերազմները թուրք պատմագիրները վերագրած են օտար գործակալներու եւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու՝ դժբախտներու:

Դեռ նոր է որ կ'ուսումնասիրուին պետական, կաթողիկոսական, պատրիարքական դիւանները, հիւլապատասխան ու միսիոնարական տեղեկագիրները:

Սմբատ Բիւրատի վէպերը՝ Նըլտըզէն Սաաւն, Բանտէ Բանտ, Զէյթունի Վրէժը Սաանայ Համար, Ստեփան Ալաճաճեանի՝ Նզեգեթը Զիւնարիուեցիմ վէպը, Զէյթունի դէպքերէն քաղուած են:

A SHORTER HISTORY OF ZEITOUN

ARAM SHORVOGHIAN

In the northeastern region of Armenian Cilicia, the rocky province of Zeitoun, which throughout the Ottoman domination kept its internal autonomy, has been the study subject of both Armenian and foreign scholars, who have attempted to present the various aspects of the historic past and the political and civic life of this part of Armenian occupancy. Despite these scholarly efforts, however, the remotest past of Zeitoun, the origin of this name, and other related matters remain shrouded. To elucidate the past history of Zeitoun, a study of the Zeitoun dialect may be conducive to a resolution of some of the knotty problems. The past life of Zeitoun presents its own peculiar picture, quite different from that of other regions, so that it is doubtful whether the use of conventional formulas to explain life in Zeitoun will prove to be fruitful. In 1915, the Turks destroyed and exiled the inhabitants of Zeitoun along with the entire mass of Western Armenians.